

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Посебна издања

Књига IV

КЊИЖЕВНО ДЕЛО
МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

ЗБОРНИК РАДОВА

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД

ЈЕЗИК У СЕОБАМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

У једном од својих последњих радова Александар Белић овако је говорио о потреби проучавања језика као уметничког средства у нас: „Као и код других народа, наш општи књижевни језик, по својој језичкој садржини, почео се снажно развијати. Почели су се стварати књижевни стилови најразличитије врсте... И тако се све више развија наш књижевни језик по својој језичкој садржини... Његов развитак заслужује да буде свестрано проучен не само према општој правилности, која све више постаје претходна техничка опрема, него и према својим творачким особинама. То је велики захтев садашњости.“¹

Овде ће бити речи о језику Милоша Црњанског у његовом роману *Сеобе* (1929. год.). Баш поводом овог романа Милан Богдановић овако је говорио о нашем писцу: „У језику, он је нарочито оригиналан, сасвим издвојен од начина који је већ утврђен... Милош Црњански се у знатној мери одваја од мирне и рационалне реченице нашег савременог књижевног језика, дајући једну другу, која је сва нервозна, емотивна, потенцирана.“²

Покушаћу да утврдим основна језичка средства којима Црњански постиже наглашену емотивност својега казивања а, такође, да утврдим разлоге за то и ефекте које постиже код читалаца. Разуме се, с обзиром на то што ће овде бити анализиран *језик*, о другим важним карактеристикама овога романа биће речи само онолико колико је то потребно да се боље прикаже вредност самога језика. Проучавање језика Милоша Црњанског тим је значајније што је у питању један од највећих експресиониста у нашој књижевности. То, између осталог, значи да је у питању писац смишљено сугестивне речитости, што треба да покаже и ова анализа.

Пре свега ће бити речи о природи реченице. Затим ћу говорити о језичким категоријама посебно обележеним. После тога анализираћу тропе. Најзад ћу показати како се

¹ А. Белић, *Поводом језичких испитивања и излажења нашег часописа, Наш језик, Нова серија, књ. IX, св. 1—2, стр. (1—4) 3.*

² Милан Богдановић, *Сеобе, Српска књижевност у књижевној критици, књ. VII, Књижевност између два рата, Прва књига, стр. (242—250) 249—250.*

Црњански служи језичким средствима при уобличавању општијих идеја које износи у овоме роману.

Одмах се опажа како Црњански постојано подсећа свога читаоца да посвети пуну пажњу сваком делу сваке реченице у тексту. Није ту у питању само поштовање сопственог дела већ и племенита жеља да се сабеседнику каже што више. Читаочева пажња, за све време читања, мора, стога, бити савршено будна. Зато је реченична интонација наглашено изражена и изразита. Иако структура његове реченице често није једноставна, наш писац, служећи се одговарајућим синтаксичким и интерпункцијским средствима, успева да, могло би се чак рећи, у извесном смислу драматично нагласи сваки њен део.

Такав је, нпр., овај пасус: „А кад се заљуља опет у сан, запаљен и пун неких пламенова, тумба се у неком шаренилу у непрегледну даљину, у недогледну висину и бездану дубину, док га киша, што кроз трску прокишњава, опет не пробуди. Тада, помућеном свешћу, прво зачује лавез паса и пој пеглова, да одмах затим широм, у мраку, отвори очи и не види ништа, али да му се учини као да види у висини бескрајан, плави круг. И, у њему, звезду“ (стр. 4). Издвајајући зарезима адвербе и друге уметнуте делове, Црњански појмове, што их означају ти адверби и ти уметнути делови, подвлачи као значајне, индивидуализиране учеснике и творце кошмара у који је запао Вук Исакович полазећи на војну.

Слични би се коментари могли дати већини пасуса овога романа. Навешћу, ипак, само још потресну сцену расанка, велико платно у којем, сем тога, долази до снажног изражаја антиратни став нашега писца: „Трчећи крај коња и уплаканих жена, које нису пуштане доле, до чамаца, људи су се окупљали, довикујући се. Неки заостали, уплакани, праштаху се, крстећи се. Један му приђе са малим дететом у шубари, тражећи ватру у кући, да склони дете, већ помодрело. Пси, окупљени на ивици брега, код жена и неколико стараца, скачући и прскајући по барама и блату, лајаху за онима, што су силазили низ брдо, на воду“ (стр. 7). Обратите пажњу на то како писац готово скандира детаље о онима што су заостали. (Ове су констатације начињене независно од тога што се Црњански, у издању из 1929, колеба између логичке и граматичке интерпункције. Овим сам се издањем служио зато што је у њему очевидно најмање лекторских интервенција.)

И на основу овога лако је закључити да Црњанског може како треба читати само онај читалац који је извежбан и спреман да своју пажњу потпуно ангажује за све време читања. Можда то јесте уживање с напором, али је то, такође, и врло пробрано уживање.

У исто време лако је уочити и о каквој је емотивности овде реч. Ово је казивање толико емотивно понајпре зато што писац, имајући, оправдано, поверење у своју снажну инспирацију и инвенцију, и поштујући њихов императив, сасвим промишљено, дакле, рационално, допушта им пун размах. Као за сваког великог писца, и за Црњанског је важно и шта каже и како то каже. У томе смислу ваља схватити констатацију о смишљеној речитости.

Повишени тон казивања постиже Црњански и инверзијом. Карактеристичне су у томе смислу, нпр., друга и четврта реченица овога пасуса: „У недогледној влаги облака и ритина, баруштина и трске, било је већ свануло. И као да је то био један други свет, тамо се није ништа догађало. Овде, над њим, грактале су врране, доле, под њим, светлוצале су широке таме и светлости воде. Везани за старе врбе и стубове у блату, чамци су се црнели издалека, крај ватре. Кад подиже главу, виде потпуну тишину у сивом небу и врране, у даљини, које се нису чуле. Дунавом је могао догледати врло далеко, дуж обала, од којих је једна била жута и висока, под небом, а друга разливена у равним поплавама и травуљинама, у дубини“ (стр. 8). У питању је контраст између људских невоља и незаинтересоване мирноће природе. Својом инверзијом друга реченица као да наговештава, овлашно, додуше, и изванредан револт што је све то тако. (Да су емоције повишене, показује и визуелни утисак тишине у петој реченици.) Уобичајени ред речи, одн. реченичних делова оставио би читаоца знатно хладнокрвнијим.

Природно је што Црњански, као модеран писац, експресивност свога казивања постиже и непотпуним реченицама. Александар Велић је овако писао о непотпуним реченицама, одн. исказима: „Када би се они заменили пуном реченицом, они би изгубили од своје изразитости која се ствара слободном сарадном и слободном маштом читалаца или слушалаца, чак и каткада, извесном, једва приметном, неодређеношћу или мистериозношћу... У тој нерашчлањености, која се може, кад се то нарочито хоће, попунити на различите начине, и лежи њихова драж.“³

Већ сам говорио о томе како Црњански реченичном интонацијом дочарава кошмарно расположење Вука Исаковича пред полазак у рат. Да би тај кошмар што сугестивније приказао, наш се писац служи и непотпуним реченицама: „При том, за тај тили час, док опет не усни, шта све не угледа у полусну! Реку, што под брегом шуми, испунивши сву ноћ. По разливеним водама, у рупама и јаругама, месечине. Треску прозора и крова, са које капље небројено капљица, кап по кап. Облаке, што се сиви ковитлају све на више. Непре-

³ А. Велић, *О сложеним реченицама и сродним појавама*, Наш језик, Нова серија, књ. V, св. 7—8, стр. (227—234), и св. 9—10, стр. (297—305) 304—305.

гледне врхове врбака, пуне шибља . . . Тако му се и остало, што је било тамо, напољу, на киши, јави, у широком отвореним очима, у мраку: обронак брега и под њим Дунав, са чамцима шајкаша, са којима ће се навести на воду, непрегледни врбаџи и ритови, модре ледине и црвени шибљак“ (стр. 4—5). — У све то уплиће се још и љубавна појама госпоже Дафине: „Измучен, преко дан, свађом око одабирања људи, што су пристизали ненаоружани и напиту, морао је да проводи вечери са писарима, што су спремали спискове „славонско подунавског полка“. У ноћи пак, чекао га је пакао. Њен загрљај, њени безумни напади, њени дуги, неуморни прсти. Њена лепота, крај ватре, надземаљска, њен поглед и њен плач. Огромних груди и огромног трбуха, клонуо, забринут за децу, он се њеном лудилу и крстио и чудило, па и грохотом смејао“ (стр. 6). — Тананија психичка стања у љубавној предигри Аранђела Исаковича и госпоже Дафине такође су нијансирана и непотпуним реченицама; о томе два примера: 1) „Измучен несаницом и грижом савести, не говорећи ником ни речи, чувајући се, да се не ода ни једним погледом, покретом, дахом, он се једнако надао да ће се то десити некако без ичијег знања, скривено, као у сну. И, нарочито, без икакве несреће“ (стр. 50); 2) „Као сребром тргујући, он је хтео да мери њен пристанак, али га она није дала мерити. Ни једну једину малу реч, ни један једини мали знак“ (стр. 51). — За све овакве, у роману честе примере може се дати сличан коментар.

Како Црњански експресивност свога излагања постиже сажетошћу лепо се може уочити анализом употребе глаголских прилога, садашњег и прошлог. Компликованије би и, тиме, мање сугестивно било излагање када би, нпр., у овом одломку уместо партиципа биле употребљене временске реченице или сл.:

„Пошав најпосле и он, прошао је кроз варош поносит без и једног болесника и без и једних покрханих кола. Изашав из Баварске, коју су сматрали непријатељском земљом, ушао је у Виртемберг, сав у процвалом дрвећу, мирисним шумама и брдима, тражећи згодно место за зимовање, где би стоварио све оне коже, кабанице, ћебета, што их је пук вукао и пртио од куће. Пролеће је било грануло свом снагом и топло лето на прагу.

Ноћивајући у трави, која више није била мокра, мада је зором увек било дивне, пролетне магле, над распветаним ливадама, пук је сада пешачио без прекида, цео дан, ручајући на трговима у малим, стрмим варошицама, а вечерао већ далеко, у неком мрачном брњанском селу, где се крај свег замора играло на месечини. Багремови су мирисали и бубе зујале сву ноћ.

Исакович, сломивши их сасвим, пуштао им је сад, пред смрт, помало на вољу“ (стр. 92).

У ствари, структура казивања била би без партиципа сасвим друкчија, тромија. Овако, најбоље је погођено изједначавање темпа у којем се нижу језички елементи с темпом којим се нижу догађаји о којима је реч. Таква адекватност језика сижеу може се утврдити и у свим другим, и то честим примерима употребе партиципа у *Сеобама*.

Разуме се да посебну упечатљивост казивању дају и оне лексичке, синтагматске и уопште језичке јединице и категорије које су посебно обележене (дијалектизми, аугментативи, црквеноруски језик).

Кад је реч о дијалектизмима, многозначна је завршна реченица шесте главе: „Тако започе, без неких нарочитих припрема у души, да гине и умире подунавски полк, на Рајни, нит знаш зашто, ни кроз што“ (стр. 121). Лик *кроз што* карактеристични је војвођански дијалектизам. Не говори, зато, ова реченица само о пишчевом антиратном ставу већ, врло наглашено, и о беспомоћној судбини панонских Срба, који су се мимо своје воље нашли у вртлогу сложене европске историје, о томе колико они осећају своју очајно тешку несрећу, иако јој не могу пронаћи праве разлоге.

Слични се ефекти постижу и аугментативима. Није без разлога у *Сеобама* реч о панонским ритинама, баруштинама, блатишту, травуљинама. Намерно нису употребљене синтагме као: велики ритови, одн. велике баре, одн. велико блато, одн. висока, густа трава или сл. Аугментативи снажније, сажетије и експресивније цртају људске тегобе па чак и то да се човек ипак не мири лако с тим тегобама, ма колико га оне притискале. Пејоративност је, дакле, и знак отпора.

(Рецимо, сада, међу заградама, и ово. На граници с етнологијом су пасажии о фантастичним и неприродним појавама: о јављању Вука Исаковича брату и жени (стр. 65), о догађајима у вези са смрћу госпоже Дафине (стр. 192. и д.) и сл. Све то подиже температуру казивања. Познато је да је ту склоност за фантастику и мистику експресионизам преузео од романтизма.)

Поставио сам већ и проблем црквеноруског језика. Радња *Сеоба* дешава се готово у исто време кад Максим Суворов (1726) и Емануил Козачински (1733) уводе у српску културу црквеноруски језик. Тешко је претпоставити да је образовање Вука Исаковича било толико да је он добро знао овај српским народним масама страни језик. Црњански каже да је пишући *Сеобе* поклонио велику пажњу историјским чињеницама. Све то говори да је црквеноруски језик приписао Вуку Исаковичу из посебних литерарних разлога. Да бисмо тачно сазнали који су то разлози, најбоље ће бити да видимо у којим се ситуацијама јављају црквеноруски пасажии у ро-

ману. Вук Исакович тако се обраћа војнику Секули пре него што ће овај бити ишибан: „Прости мја Секула, у мојој недоумениу што чинити! Разсуждај: најдох се у нужди! Не проливај слези! Обрести ли буду аз и полк пут к далшој благосрачној Деници? И мој долги живот пројде аки кратице житие. И камо аз појду . . . горкост смрти вижу . . .“ (стр. 29). Изузетну трагичност тога тренутка Црњански дочарава и овим старим језиком. — Слично је и са својеврсним спеловањем речи Русија (стр. 37). — Тако је изражена трагичност Вукове судбине на крају треће главе. — Патетике има и у овим речима: „Прииду, изчезну всја земнаја блага и слава царствујушчих“ (стр. 123). Све то значи да је и црквеноруски језик Црњански употребио зато како би своме казивању и на тај начин дао повишенији, експресивнији тон.

Једру емотивност казивања нашега писца потврђује анализа и оних појава које се налазе на граници између лексике и стилистике. Реч је, дабоме, о тропима. У вези с њима често се опажа већа експанзија елоквенције.

Компарације су у овом роману честе. Већ у једном од првих портрета госпоже Дафине осећа се да је овај лик у извесном смислу инкарнација пишчевог схватања жене: „Права и снажна, као што су анђели, високих колена, са крилом и грудима, што су јој, при сваком кораку, дрхтали, она прође крај њега, излазећи из лађе, као да хтеде да му покаже како се, мада је тврда као камен, ипак лако вијуга и љуља. Учини му се да никада није овакве жене видео“ (стр. 40). — Компарацијом се може сматрати и ово место где писац говори о завршним фазама формирања трагичне заљубљености Аранђела Исаковича у своју снаху: „ . . . погледала га је широм отвореним очима, да му се учини: стиже на обалу дубоког, модрог мора“ (стр. 46). — Тешко је замислити да ли је уопште могућна језгровитија оцена карактера Аранђела Исаковича од ове кад се дефинитивно преломио да снаху наведе на браколомство: „Као да је трговао, наслути, да је дошло време, да је купи“ (стр. 55). — Компарација и метафора наговештавају и почетак екстазе: „Госпожа Дафина, на једној високој столици, под којом су се виделе њене снажне ноге, у неранцастим чарапама и златним папучама, седела је наслоњена о прозор, у белој хаљини, сашивеној све од самих комадића свиле, тако да се чињаше као цвеће багремова, са меким, округлим таласом трбуха, клонуле главе, насмешена у полумраку, узвијеним уснама“ (стр. 56). — Осећање ништавила и елементарног страха код прељубнице приказано је такође компарацијом: „Жао јој није било, што је мужа изневерила, али јој се смучило, видевши како се, при томе, ништа не мења . . . Обузео је беше ужас од тог досадног, мокрог дана, од којег је, још недавно, толико очекивала . . . Отежале главе, она тек сад примети, да је у

одаји скоро мрак... Мрачан, велики сандук њених хаљина дизао се црн са тла, као неки високо затрпан гроб... Отворивши широм очи, она тек сад виде, да се није за времена спасла из мрака, који је беше опколио, а којег се тако ужасно плашила“ (стр. 66—69). — Рељефно је дат и сукоб мотивâ сладострасника и трговца Аранђела Исаковича: „На дну његовог живота, већ толико година, као на дну реке по којој је путовао, било је то тело, као тешки камен, које је задржавало, и његове лађе, и његова блага, и његове послове и мисли; дивно, бело тело, на ком је хтео да се задржи дуго, дуго“ (стр. 76). — Много говоре компарације на почетку вештења о односима Вука Исаковича и виртембершке принцезе: „Видевши га, лепо израслог, и младог, чешће, пред вратима свога мужа, приметила је ускоро, како је задивљено, чежњиво и уплашено гледа. Гледа, као да је с неба сишла. Дође јој смешан и зато поче и она да га посматра, као што се посматра, из прикрајка, маче, кад му се баци клупче конца. Мужу је рекла да га сматра дететом, ма да је Исакович изгледао, у војничком оделу, непомичан, као цепаница од читавог хвата“ (стр. 97). Компарација везана за Вука, наиме, много је робустнија, док су оне везане за виртембершку принцезу тананије. — И компарације, поред великог броја других језичких и стилских средстава, показују како је пробраним тоновима, понекад лирским, понекад драматичнијим а понекад помало и гротескним, рађен закаснили љубавни прелудиј Вука Исаковича и виртембершке принцезе:

„Код његовог отвореног прозора био се накупио рој мушица, а под прозором се зеленили бедеми. Бескрајна травуљина пружала се према Северу и трска, дуж воде, у којој се видело неколико убојних шајки, са великим зеленим једрима, у чијим сенкама је зевао по један топ. Као огромна мокра платна висила су и облачна небеса, над водама топлим.

Играјући се малим, златним крстом, тако да је његове погледе привукла, у ружичасту и тамну долину својих груди, она га упита да ли су њена путничка кола и пратња, са младим графом Паташичем, који ће је пратити до Темишвара, већ стигли?... Као случајно, наже се затим над прозором, у провалију бедема и јарка. Као случајно, испаде јој тада ланчић из руку и она тихо врисну.

Исакович јој услужно притрча, изгубивши дах и она му рече да се слободно нагне над њом, не би ли приметио ланчић у трави...

Пошто је прозор био узан, он се немоћно и тешко, као неки оклопник у гвожђу, приби уз зид, да не би дошао у додир са њеним телом. Она, међутим, сагнута доле, заповеди му још једном да се нагне, ухвативши га за руку, која му беше хладна као у мртваца, обрнувши мало своју главу, додирнувши га грудима, тако да осети најпосле његову бли-

зину, снажну и оштру, увидевши тек тада шта је имала и изгубила. Вук Исакович био је у том тренутку леп, а својим грозничавим очима, боје старог злата, и својим помодрелим уснама, под гаравим, змијским, опуштеним брцима, који су за њу били нешто тако необично, ма да беше самртнички побледео и непомићнији, него икад“ (стр. 100—101).

Да читалац силно осети то како време може брутално сломити илузије и изменити оно што обично називамо реалношћу, помажу и компарације у овим одломцима из описа сусрета Вука Исаковича и виртембершке принцезе после тридесет година: 1) „Обнажена рамена сијаху јој се, као сасушене кости на сунцу, са удубљењима наборане коже, пуним белог прашка. Леђа јој беху укочена и утегнута у оклоп од свиле, а струк тврд и округло, као стабло неке старе крушке . . . које је још само зато ту, да би се на њега могле натаћи свилене сукње, широке и разапете као празан шатор, сав извезен цвећем и гранчицама, под којим нема ничега“ (стр. 104). 2) „Гледајући га с подсмехом и она беше зачуђена његовим кривим ставом, отромбољеним устима и брцима и погледом уморним, а нарочито јој сметаше што се непрестано премештао, с ноге на ногу. И њој се, као и другима, учини као неко одевено буре, шупље и празно“ (стр. 105). — Компарацијама, које као да указују и на агонијом још више сужене границе њених духовних видика, резимира госпожа Дафина свој живот: „Дишући брзо и тешко, подигнута на јастуке, она је појурила још једном, у мислима, по празнини свог женског живота, што је, као и те греде набијене земљом, као и то жито на тавану, под којим се повијала таваница, као и њене хаљине, што су биле разбацане по сандуку, био сав раздељен ђудима и пожудама њеног мужа и девера, међ којима се она нашла, као луда“ (стр. 157). — Посебно се треба задржати на овој компарацији: „Погнут, гледао је у своје празне шаке, пред том уплаканом гомилом, као да му је из њих излетела нека ухваћена грлица“ (стр. 189). Реч је о расположењу Аранђела Исаковича приликом погребња његове снахе и трагичне љубавнице госпоже Дафине. Црњански се витешки односи према спожој Дафини и упоређује је са грлицом. Због ње он је дискретан и према Аранђелу Исаковичу, али ипак фином алузијом указује на његову поседничку природу: смрт вољене снахе Вуков брат преживљава и тако што гледа у своје празне шаке. — Још једну, иако кратку и ђудљиву апотеозу жени исписао је Црњански говорећи о Аркадијевој Стани. Помало парадоксалне лирике има у овој компарацији: „Као што на дну неба, у једном углу видика, има дивног плаветнила кад кад, и онда, када иначе сва земља и све обзорје потоне у блату и суморној празнини јесени, тако је у то доба, у блатишту Исаковичевог насеља, у једном углу тога краја пуног баруштина и

трске, пањева, рупа, и јаруга, стајала та колиба, у коју се, као у рај, улазило... Ишли су к њој, као на литију“ (стр. 194—195). — Сурову узалудност Вуковог живота подвлачи и овај троп: „Као што су копите одбацивале блато, и кола и точкови одбацивали капљице, што је данима имао да гледа, пратећи пук, по раскаљаним, завејаним путевима, тако су и дани, што су пролазили један за другим, тресли и бацали бића и ствари, које је волео, живот његов, женин, његових војника, доносећи му све непријатности, бриге, увреде и грозоте“ (стр. 204—205). — Идеју о животном континуитету, и поред смене генерација, изражава и компарација у тексту у којем је реч о расположењу Бука Исаковича када, вративши се из рата, стаде да запажа најмлађу Ананијеву кћер: „Осети, како му се, као та киша, на неко семе у дубини земље, што клија, слива крв у глави на једну бљештећу, звездану тачку ума, последњу што му остаде чиста у мислима, непомична и непролазна у жудима и будућности“ (стр. 219). — Најзад, у завршним редовима овога романа, Црњански је, по моме мишљењу, сматрао да ће једну од основних идеја целе књиге — да је наша улога у Европи и свету у томе да будемо спона између Истока и Запада — учинити још уверљивијом ако употреби и компарацију: „И док му се, у души, као у бескрајном кругу, једнако понављаху жуди и мисли о одласку, о одласку некуда, у Русију, над којом се у очајању, изнемогао, после толико месеци тумарања и патње био наднео... дотле му је, заспалом први пут опет код куће, телом дрхтало, као нека звезда, последње зрно некадање младости, што га је задржавало очајног, замуклог, сулудог већ од патње и туге, међу тим баруштинама и водама, што се испараваху над земљом, коју је од милоште звао Новом Србиом; зрно, што је у његовој старости сачувало у себи моћ да проклија и наднесе нова бића над времена и небеса, која ће се огледати у водама и рекама, што се сливају и састају, ту, испод Турске и Немачке; огледати и надносити и везивати, као мостови“ (стр. 220).

И анализа епитета показује како је густим ткањем рађена сложена композиција овога романа.

Ваља се, тако, задржати на епитетима у једном од пасуса у којима се приказује дозревање љубавне страсти Аранђела Исаковича према снахи: „Чинила се као да јој је потпуно непознат и питала га је ствари које га пре никад није питала. О, ако му сад брат погине у рату — помисли и згрози се, па му дође да се прекрсти. Није више ишла онако помамно, само је радо, висока, права, пред њим стајала. Тешка и красна, не знајући можда да он дрхти. Била је лепша него пре икада. Тиха и друкчија, она га руком често додирну, а једно вече, при отвореним вратима, тако да је могао гледати, пресвукла је своју нову, млетачку хаљину“ (стр. 46). Госпожа

Дафина је најпре висока и права — што је визуелни утисак. Затим долазе епитети *тешка* и *красна* — који говоре о јачини емоције. Најзад, епитети *тиха* и *друкчија* показују истанчаније осећање као наговештај екстатичног стања. — Карактеристична је и синтагма *несхватљиво блиска туђина* у овој реченици: „Иђаше јој ипак у посету, у тој несхватљиво блиској туђини, помислив више пута да се уклони, застајкујући и предосећајући и тај последњи ужас, који није могао да обиђе“ (стр. 103). Наиме, Вук Исакович треба да се после тридесет година поново сретне с виртембершком принцезом. Он је сад у туђини. Емоционално — туђина је блиска благодарећи принцези, разуме се. Но, рационално говорећи, овој суморној јуначини та блискост је ипак несхватљива.

На крају овог излагања о тропима, још само један пример за то како наш писац метафором показује животну узалудност Вука Исаковича: „Стењући од бола у колима, чинило му се као да већ неколико дана пада нека киша којој нема краја, у којој се сливају са њега не само жена и деца, већ и бивши његов живот и све што је видео“ (стр. 83).

Када је реч о општијим идејама које Црњански износи у *Сеобама*, ваља се подсетити да је, као на један од мотива „чије је понављање пуно дубоког смисла“, Марко Ристић указао на мотив реке „који већ сам по себи одлично одговара пролажењу, отицању и несталности, сеобама“.⁴ Исто тако је Никола Милошевић доказао „да је структура првих *Сеоба*, у свим својим основним линијама, потпуно покривена мрежом универзалних исказа“.⁵ До сличних закључака може се доћи и језичком анализом овога романа.

Већ насловом прве главе Црњански инаугурише свој експресионистички манир: „Бескрајан, плави круг. У њему, звезда“. Познато је да су плаво и црвено експресионистичке боје — симболи: плаво је симбол универзалних идеја док је црвено симбол конкретнијих идеја. Но не значи само то наслов прве главе, одн. епитетâ у њему. Не треба заборавити да исти наслов носи и последња глава а ни то да су небо и звезде један од лајтмотива *Сеоба*, расут на више места у роману. Мислим, сем тога, да са свим овим треба повезати и већ цитирани последњи пасус књиге. Он објашњава и наслов прве и десете главе, али и цео роман. Да би све било јасније, треба узети у обзир да садржинска структура *Сеоба* има три основна нивоа: 1) лични живот Вука и Аранђела Исаковича и Вукове супруге, госпоже Дафине; 2) судбина панонских Срба; 3) људска судбина уопште. Разуме се да се ова три нивоа прожимају у роману. Међутим, чини ми се да нећу погрешити ако кажем да је основна порука *Сеоба* у овоме:

⁴ Марко Ристић, (О „Сеобама“), Библиотека Просвета, књ. 195, стр (14—19) 18.

⁵ Никола Милошевић, *Роман Милоша Црњанског*, СКЗ, 427, стр. (1—264) 145.

ма колико судбина појединаца била, чак, на први поглед и бесциљна, у суштини, у једном вишем, универзалнијем смислу, трагедије појединаца па чак и нараштаја имају смисла кад доприносе зближавању људи, ширењу љубави међу људима, напретку. Хоћу, наиме, да кажем ово. На нивоу излагања о личностима Црњански нас упознаје у првом реду с три трагична лика чија трагедија настаје због прилика у којима живе. На нивоу излагања о панонским Србима, Црњански говори о мађехинском односу историје према њима, излаже своје антиратне идеје али, у исто време, сугерира идеју о томе да смо ми један од мостова између Истока и Запада. Из свих ових разлога, кад је реч о излагању на општељудском нивоу, *Сеобе* се очевидно заснивају на оној истој истини која је тако језгровито сажета у познатој латинској *Per aspera ad astra*. Тиме се *Сеобе*, узносећи љубав међу људима, приближавају *Првој посланици Коринћанима*. Црњански посебно цени оне што као мостови скраћују пут ка напретку. Тако, ето, два тропа, епитет и компарација, крију у себи основне идеје овога романа. Све то — познатим експресионистичким маниром.

*

То би били основни језички елементи које је Црњански применио у *Сеобама* да би постигао емотивност и елоквентност свога казивања. Сматрао је да ће тако најверљивије саопштити читаоцу своје искуство. Претпостављам да је разлоге зашто је у томе тако моћно успео — бар наговестио и овај покушај језичке анализе овога романа.